

Az előadás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával ” című pályázati projekt keretében került megvalósításra.

A nyelvi fordulat helye a német nyelvfilozófiai tradícióban

(Megfontolások a Hamann-Herder-Humboldt-Heidegger-tengely kapcsán)

Minyán Lajos (Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet)

A kortárs német nyelvfilozófiai diskurzusban, melyet többé-kevésbé az *antiredukcionizmus* fogalmával írhatunk körül, az utóbbi 15 évben egyfajta átértékelődési és átrendeződési folyamat zajlik. Azon viszony változásáról van szó, mely az ún. linguistic turn – angolszász – paradigmája és a német filozófiai tradíció között állt fenn a múlt század első fele óta.

Az átértékelés (Umwertung) legszembetűnőbb momentuma, hogy a nyelvről való gondolkodás német tradíciójának helyét és funkcióját differenciáltabban kezelik a nyelvi fordulat paradigmáján belül. Ezt a változási folyamatot leginkább a logikai pozitivizmus redukcionista alapattitűdjével szemben formálódó antiredukcionista, holisztikus szemlélet jellemzi. Ennek eredménye a Georg W. Bertram által bevezetett differenciálási javaslat térhódítása, mely a szorosabb értelemben vett nyelvfilozófiát megkülönbözteti a tágabb értelemben vettől.

Előadásomban annak bemutatására vállalkozom, hogy ez az antiredukcionista/holisztikus irányzat távolról sem egy újabb felesleges turn akar lenni, hanem a német (nyelv)filozófiai gondolkodás tradíciójával összefüggő, abból mintegy logikusan következő fejlemény.

Két kérdéskörrel szeretnék beszélni: 1) a *tágabb értelemben vett* nyelvfilozófia relevanciájáról, 2) és az ún. Hamann-Herder-Humboldt-tengelyről, melynek során a nyelv felé fordulás jóval korábbi, 18-19. századi német paradigmájának újrafelfedezését és hasznosulását elemzem. Ehhez kapcsolódón térek majd ki tézisekre, mely Heidegger nyelvre vonatkozó megfontolásait is e tradíció folytatásaként értelmezi.

1.

Ahhoz, hogy a *tágabb értelemben vett* nyelvfilozófia jelentőségéről beszélhessünk, értelmeznünk kell a *szűkebb értelemben vett* nyelvfilozófia kifejezést.

Bertram szerint a linguistic turn angolszász nyelvfilozófiai tradíciójának alapstratégiája az, hogy a *nyelvet magát* tekinti a filozófiai kérdésfeltevések evidens tárgyának. E stratégia nyomán formálódott az az optimista hozzáállás, mely szerint a mélyreható alapos nyelvi analízis segítségével vagy megválaszolhatóak lesznek a klasszikus filozófiai problémák, vagy pedig kimutathatóvá válik róluk, hogy valójában álproblémák csupán, melyek háttérben a nyelv elhibázott értelmezése áll. A késői Wittgenstein szavaival a *Filozófiai vizsgálódások-*

Az előadás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával ” című pályázati projekt keretében került megvalósításra.

ból: **Id.1.** „Értelenségünk egyik fő forrása, hogy szavaink használatát nem *látjuk át.*” Azaz a vizsgálódásunk eminens tárgya a nyelv maga és használatának szabályai kell legyenek.

Egy ilyen vállalkozás lényegi redukcionizmusának szükségszerű konzekvenciáját pedig a korai Wittgenstein egyik tézisével szemléltethetjük: a Tractatus logico-philosophicus szállóigévé vált záró mondata: **Id. 2.** Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen. Azaz ebben a szűk értelemben, csak azon állítások tekinthetők helyesnek, és csak azokat tekinthetjük filozófiai kérdésfeltevések jogos tárgyának, melyek referálnak valamire a fenomenálisan adott világban. Ebből adódóan Heidegger számos meghatározó munkája gyakorlatilag diszkreditálandó a filozófia területéről. (Lásd Rudolf Carnap írásai) Bertram ebből a problémából kiindulva tesz javaslatot a nyelvfilozófia tágabb értelemben vett kezelésére.

A kontinentális tradícióban a nyelv nem a filozófiai gondolkodás par excellence tárgyaként tematizálódik, hanem különböző perspektívákból: ontológiai, kognitív/tudati, vagy fenomenológiai-strukturalista perspektívából. A tágabb értelemben vett nyelvfilozófiai alaptézis e fenti perspektívában közösnek tekinthető: A nyelv a bázisa azon viszonyoknak, mely összeköti az embert saját világával. A tágabb értelemben vett nyelvfilozófiában áthelyeződik a hangsúly a nyelvről, mint kizárólagos autonóm struktúráról a nyelvre, mint egy ember-világ viszonyt megalapozó, azt módosító funkcióra.

A német nyelvfilozófiai tradícióban tehát a nyelv megközelítése döntően nem a nyelvi struktúra autonómiájának abszolutizálására épül, hanem arra a felismerésre, hogy az ember világ- és önértelmezése/megértése (Welt- und Selbstverständnis) a nyelvtől nem függetleníthető folyamat, illetőleg e folyamatban a nyelv konstitutív funkciót tölt be.

Vegyük szemügyre közelebbről a nyelv felé fordulás helyét a német tradícióban!

Elsőként a kanadai filozófus, Charles Taylor volt az, aki a felhívta a figyelmet arra 18-19. századi fejleményre, mely a linguistic turn-t messze megelőzve hajtott végre egyfajta nyelvi fordulatot. Ő a Hamann-Herder-Humboldt-tradícióként említi azt a paradigmát, mely filozófiatörténeti szempontból reakciónak volt tekinthető egyrészt a locke-i, később a Condillac-i tudatfilozófiára, másrészt Immanuel Kant filozófiájára. A reakció lényegében arra a tudatfilozófiai problémára reflektált, hogyan valósulhat meg a kapcsolat a tudattartalmak/a gondolatok és külvilág között. A 18. századi tudatfilozófiai argumentáció a nyelvet a gondolatokból próbálta levezetni, mely szerint azok a nyelvtől függetlenül képesek a világra

Az előadás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával ” című pályázati projekt keretében került megvalósításra.

vonatkozni. A fenti nézet abszurd voltát Hamann és Herder mutatták ki, akik elsőként érveltek nyelv központi szerepe mellett az ember ön-és világmegismerése vonatkozásában.

Hamann filozófiai jelentősége abban áll, hogy elsőként lokalizálta a nyelvben az empiria és a tudat közötti kapcsolat szféráját. Azaz a nyelv ebben az értelmezésben egyszerre rendelkezik *transzcendentális* és *empirikus* vonásokkal, melyek közül egyik sem vezethető vissza a másikra maradéktalanul. A nyelv megismerésben betöltött funkciója nem függetleníthető a külső valóságtól, míg a külső valóság megismerhetősége elképzelhetetlen a nyelv megnevező, közvetítő funkciója nélkül. **Id 3.** Míg tehát a transzcendentális filozófiában a tudat felel a világról alkotott képünkért, azaz a világkonstitúcióért, a hamanni nyelvfelfogás szerint a világkonstitúció egy nyelv általi folyamat.

Hamann másik rendkívüli felismerése az előbbiekből szükségszerűen következett. Amennyiben a világmegértésünket (Welterschließung) befolyásolja az általunk használt nyelv, akkor a partikuláris történeti nyelvek más és más világmegismeréshez kell vezessenek. A természetes nyelvek egymás közötti viszonya határozza meg azt az inkommensurábilis világlátást, ami az egyes nyelvek különbözőségeivel függ össze.

Hamann fenti téziséét a következő rövid mondatban összegezhetnénk: **Id. 4.** „minden egyes nyelvben másfajta világkép rejlik”.

Ezzel a mondattal már Wilhelm von Humboldtnál járunk, akire most csupán egy meghatározó jelentőségű nézete kapcsán térek ki röviden. Humboldt az első német gondolkodó, akinek a nyelvszemléletében megjelent az interszubsjektivitás dimenziója. Ezt Humboldt az akkori fogalmiság keretein belül dialógusnak nevezi. **Id. 5.** „Ami a megjelenését illeti [...], a nyelv csak társadalomban fejlődik, és az ember csak az által érti meg saját magát, hogy a szavai érthetőségét másokon próbára téve megvizsgálja azokat.” Azaz a nyelvi jelentések nem függetleníthetők Humboldt szerint sem a külvilágtól, sem a többi emberrel történő kommunikációtól, dialógustól.

A német nyelvfilozófiai tradícióban **Herder** volt az, aki a szavak jelentésének problémáját a legélelhetőbb módon vetette fel, és próbált meg válaszokat adni a nyelvi jelentések kialakulásának kérdésére. Hamannt követve úgy véli: abszurd próbálkozás a gondolatokat (a jelentéseket) a nyelvtől elszakítva tárgyalni. Illetve a nyelvi kifejezések is csak akkor rendelkeznek valamiféle jelentéssel, ha tudati (szellemi) tartalmakkal kapcsolódnak össze. Nyelv és tudat konstitutív módon összekapcsolódnak.

Az előadás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával ” című pályázati projekt keretében került megvalósításra.

Amiben Herder igazi nóvumot jelent a filozófiatörténetben, az a magyarázatkísérlete, melynek során e fenti kapcsolatot értelmezni próbálja. Herder ennek során elsőként alkalmaz genuin antropológiai érvelést. Nagyon röviden összefoglalva a következőképpen érvel:

A beszéd képességével nem rendelkező állatok élete egy többé-kevésbé zárt körben zajlik. Azaz életpályájuk biológiailag meghatározott.

Az ember ezzel szemben ex-centrikus helyzetű élőlény, életpályája nem egy előzetesen meghatározott körön belül zajlik. Mivel érzékei az állatokkal összevetve kevésbé fejlettek, úgy kell használnia őket, hogy azok újabb és újabb élethelyzetekben nyújthassanak orientációt. Herder szerint ez által alakult ki az embernél az érzékek sajátos összefüggésrendszere, melyet ő Besonnenheit-nak (megfontoltság/józanág) nevezett el. Az emberi ész tehát az érzékekkel együtt kell értelmeznünk. A megfontoltság egy az érzékekkel kooperatívan realizálódó reflexió. Idézem Herdert: **Id. 6.**

„Az ember reflexióról tesz tanúbizonyságot, amidőn [...] az érzékei előtt elfutó képek lebegő álmából, képessé válik egy pillanatban felébredni, az egyik képnél elidőzni, azt nyugodtan szemügyre venni, és a kép jellegzetességeit elkülöníteni, és e módon felismerni, hogy ez csak az a tárgy lehet, és nem másik.

Herder az emberi megfontoltság következő komponenseit különbözteti meg. 1) Az ember a tárgyakat képes a távolságból felismerni/beazonosítani. 2) Egyik tárgyat a másiktól megkülönböztetni. 3) Képes egy tárgyra annak távollétében is reflektálni.

A fenti érzéki és mentális képességeket olyan előfeltételnek tekinti, amelyek nélkül nem jöhetett volna létre a nyelv. A hangsúlyt azon emberi érzékre helyezi, mely a tárgyra vonatkozás folyamatát nem köti az adott tárgy jelenlétéhez. A világviszonyulás e diakrón módjára az emberi szellem differentia specificájaként tekint. A jelen nem lévő tárgyi valóságra irányuló vonatkozások a nyelv nélkül elképzelhetetlenek. Ebben az értelemben a nyelv a világ- és önmegértésünk médiuma.

Előadásom záró részében a Hamann-Herder-Humboldt-tengely egy kiegészítésére teszek javaslatot, hiszen a nyelv felé fordulás folyamata nem állt meg a 19. században, hanem ha némileg átalakulva is, de eleven maradt, sőt az ember világhoz való viszonyának értelmezésében fundamentális szerephez jutott.

Az előadás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával ” című pályázati projekt keretében került megvalósításra.

Tézisem szerint Martin Heidegger filozófiája számos ponton nyújthat segítséget a német filozófia sajátos – véleményem szerint: hermeneutikai – nyelvi fordulatának 20. és 21. századi továbbélésének értelmezéséhez.

A Heidegger-kutatás hosszú időn keresztül a késői Heidegger gondolkodásában lokalizálta a nyelviség problémájának megjelenését, mintha csak a korai korszak szövegei, melyhez az opus magnum a *Lét és idő* is sorolandó, nem tárgyalnának nyelvfilozófiai szempontból releváns kérdéseket. Nézetem szerint viszont, a *Lét és idő* nyelvre vonatkozó fejtegetéseinek értelmezése alapul szolgálhat az 50-es és 60-as években született írások megértéséhez. Ez utóbbi szövegek ugyanis poétikus stílusuk, helyenként túlerőltetett metaforizmusuk miatt számos esetben legyőzhetetlennek tűnő akadályt gördítenek az értelmezők elé.

Előadásom záró részében a korai főmű nyelvfilozófiai alaptéziseire reflektálok két vonatkozásban. 1) Tisztáznunk kell, egyáltalán milyen összefüggésben válik tematikussá a nyelv problémája a *Lét és idő* lényegileg ontológiai kontextusában. 2) A heideggeri nyelvfelfogás pragmatikus momentumához kapcsolódva teszek néhány megfontolást.

Mindenekelőtt tehát a kontextust kell szemügyre vennünk, melyben a nyelv Heidegger számára tematikussá válik.

Az ember világban betöltött helyzetének vizsgálata során, merül fel a már Herdernél is érintett kérdés: hogyan strukturálódik az emberi tudat és a külvilág közötti viszony. Míg Herder az érzékek és reflexió komplex együttműködésében látja a világhoz való viszonyulás lényegét, Heidegger szerint az ember világhoz fűződő viszonyának alapformája a **megértés. Id.7.** ”A megértésben rejlik egzisztenciálisan a jelenvalólét létmódja, mint lenni-tudás (Sein-können). Később: „A megértés a jelenvalólét saját lenni-tudásának egzisztenciális élete, mégpedig úgy, hogy ez a lét önmagán feltárja, hogy hányadán áll önnön létével.”

Az ember világmegértésnek bázisát tehát a megértés folyamata konstituálja, melynek során az ember az által viszonyul a világhoz, hogy megérti azt vagy épp nem.

Maga a világmegértés primeren gyakorlati folyamat, ugyanis gyakorlati összefüggésekhez kapcsolódik. A külvilág tárgyai sohasem izolált módon vannak jelen a világban, hanem mindig átfogó összefüggés- vagy vonatkozashálózat formájában. Az, hogy egy tárgy mi, az abból a funkcióból adódik, amit a tárgy e vonatkozás-struktúrában belül betölt. A dolgok a struktúrában kölcsönösen utalnak egymásra. Heidegger ezt nevezi jelentéssésségnek. **Id.8.** „Az utalás e vonatkozásaink vonatkozásjellegét, mint jelentés-felmutatást ragadjuk meg. [...]„Ezek a vonatkozások egymással, mint eredendő teljesség kapcsolódnak össze; [...] E

Az előadás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával ” című pályázati projekt keretében került megvalósításra.

jelentés-felmutatás vonatkozásegészét nevezzük jelentéssésségnek.” A világot ennek alapján a jelentésses tárgyak összefüggéseként definiálhatjuk. A *Lét és idő* egyik központi felismerése, hogy az ember eredendően rendelkezik a világmegértés képességével, mely döntően a világ jelentésségével függ össze. Heidegger ezt az eredendő megértést vorprädikativ-nak, az predikáció előttinek nevezi. A kifejezés értelmezése mindmáig viták tárgya, ezért jobb híján saját magyarázatomat osztom meg önökkel. A kifejezés nyelv **előtti** megértésként való értelmezése szembemegy a szöveg tulajdonképpeni intenciójával, mely a megértést genuin nyelviileg konstituálódó fenoménként értelmezi. Ezért véleményem szerint a predikációt megelőző megértés a megértés azon rétege, melyben a külvilághoz fűződő viszonyunk a puszta megértő odatekintésben, rámutatásban összpontosul, de hangsúlyosan nyelvi módon.

A megértés második – prädikativ – rétegében a megértés már artikulálódik, perspektívába helyeződik. Heidegger rámutat arra, hogy a világhoz fűződő viszonyunkban, azaz a világmegértésben mindig egy meghatározott perspektíva érvényesül, mely kulturálisan áthagyományozott. Például, ha az asztalt úgy értem, hogy az arra való, hogy együnk rajta, akkor ebben a megértésben egy kulturálisan közvetített perspektíva artikulálódik. Az ilyen jellegű megértési folyamatok teszik azzá az embert aki, és csak ezen áthagyományozott perspektívában tekint a világra.

A világunk, és következésképp önmagunk megértése az áthagyományozott világmegértés-strukturák interpretációjával valósulhat meg, melynek szükségszerű mediuma a nyelv.

Előadásom lezárásaként a heideggeri nyelvfelfogás néhány pragmatikus elemére térnék ki, melyek összefüggenek a már elemzett megértés-felfogással. Miként az előzőekből kiderülhetett, a megértési folyamat alapját a világot képező összefüggés-struktúra áttekintési képezi. Az ember önmagát is a világ struktúrájában érti meg, mely azonban egy eredendően *már* interpretált struktúra. Az ember ugyanis gyermekként nem egy ismeretlen világgal konfrontálódik, hanem egy a szülők, rokonok által már interpretált világgal. A világ megértése így egy óriási megértésösszefüggés struktúrájában zajlik. Ebben a hatalmas összefüggés-hálózatban való eligazodás nyelv nélkül nem valósulhat meg. Heidegger számára ezért a megértés messzemenően gyakorlati kérdés. Ebből kifolyólag tartja szükségesnek a beszéd(beszélé), mint a világmegértés eszközének megkülönböztetését a nyelvtől, mint a világmegértés médiumától. A megértés szempontjából a beszéd jut kitüntetett szerephez, sőt a világmegértés szempontjából a nyelv csak, mint beszéd jöhet szóba. **Id.9.** „A beszélés a

Az előadás a TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú, „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával ” című pályázati projekt keretében került megvalósításra.

világban-benne-lét érthetőségének „jelentéses” tagolása.” Ezzel nézettel magyarázhatóak Heidegger esetenként szélsőséges megnyilvánulásai minden olyan nyelvkoncepcióval szemben, mely a nyelvet pusztán annak logikai felépítése révén értelmezhetőnek vélte. A beszéd(beszélés) az a folyamat, melynek során a gyakorlati, áthagyományozott megértés artikulálódik, és egyfajta perspektívába helyezi ön- és világmegértésünket.

Zárásképp újra kiemelném a német nyelvfilozófiai tradíció azon elemét, mely már Humboldtnál, később Heideggernél, és a mai kortárs gondolkodóknál egyaránt előremutató jelentőségű. Ez a nyelv megismerési funkciójának interszjektív konstitúciója. Miként hallottuk az ember világmegértése áthagyományozott világértelmezéseken nyugszik. A gyakorlati világmegértések egészét a már adott világinterpretációk artikulálják. Az így formálódó perspektívák a kulturális közösségekben adódnak tovább. Ebben az értelemben az világértelmezések/interpretációk mindig nyilvánosak és interszjektívák.